

УДК 347.51

Володимир Примак,

кандидат юридичних наук,

провідний науковий співробітник НДІ приватного права і підприємництва
імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України

ЗМІСТОВНА ВИЗНАЧЕНІСТЬ ЗАСАДИ РОЗУМНОСТІ У ПРАВОВОМУ РЕГУЛЮВАННІ ВІДНОСИН З ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ

У статті розглядаються зміст і форми вияву засади розумності у механізмі відшкодування моральної шкоди. Автор аргументує необхідність розмежування справедливості, розумності й добросовісності як принципів цивільного права і функціонально визначених правових засобів. Доводиться неприпустимість отождолення розумності з правомірністю поведінки особи.

Ключові слова: справедливість, розумність, добросовісність, правомірність, відшкодування моральної шкоди.

Однією з актуальних проблем вітчизняної юридичної науки на сучасному етапі її розвитку є визначення змісту та особливостей регулювального впливу окремих принципів права. Зокрема, зважаючи на закріплення у ЦК України справедливості, розумності та добросовісності як загальних засад цивільного законодавства, важливо дослідити зміст, форми вияву і характер взаємодії згаданих морально-правових імперативів у розрізі застосування інших засобів цивільно-правового регулювання, включно з таким способом захисту цивільних прав та інтересів, як відшкодування моральної шкоди.

Окремо слід наголосити на тому, що дослідження порушеного питання має проводитися з урахуванням дії різноманітних складових верховенства права, включно з вимогами правової визначеності та забезпечення доступу до ефективних засобів юридичного захисту. Адже саме через реалізацію цих двох принципів верховенство права головним чином і маніфестує свою практичну розумність, яка: а) виразно втілюється у здатності сконструйованих або санкціонованих законодавцем правових засобів задовольняти цілком конкретні соціально значимі потреби як приватних осіб, так і суспільства загалом; б) підлягає загальній меті утвердження справедливого правопорядку, тобто спрямована на забезпечення дієвого захисту людської гідності,

прав і свобод людини. Оскільки ж додержання засади розумності виявляється насамперед у врахуванні дії сукупності чинників, що розглядаються як об'єктивні передумови для досягнення певних цілей і задоволення конкретних потреб, то розумність у діяльності законодавця, органів правозастосування і учасників цивільних відносин постає як основна гарантія ефективності правового регулювання, тоді як об'єктивним виміром останньої можна вважати максимально повне розкриття функціонального потенціалу відповідного правового засобу.

Недарма у теорії права ефективність правової норми визначається через співвідношення результату дії та цілей прийняття цієї норми і пов'язується з визначенням чинників, що впливають на її дієвість [1], а ефективність правового регулювання загалом розглядається крізь призму його здатності впливати на суспільні відносини у визначеному напрямі [2]. Тому розумність як підґрунтя ефективності механізму відшкодування моральної шкоди передбачає передусім виявлення і врахування у нормах, що регламентують відповідний різновид деліктних зобов'язань: 1) об'єктивних властивостей, притаманних різного роду суб'єктам цивільного права, ознак, що мають значення для визначення правового статусу учасників цивільних відносин як потенційних кредиторів або боржників у зобов'язанні з відшкодування

моральної шкоди (йдеться про зміст і форми здійснення їх цивільної правосуб'єктності, зокрема у разі вчинення цивільних правопорушень, характерні для окремих груп суб'єктів цивільного права вияви особистих немайнових втрат, а також можливості із забезпечення фактичного надання належної потерпілій особі компенсації); особливостей конкретних сфер суспільних відносин та видів діяльності, які характеризуються високою імовірністю заподіяння різного роду особистих немайнових втрат; специфіки моральної шкоди як особливого втілення негативних наслідків цивільного правопорушення та способів доведення її наявності; взаємозв'язку між приватним інтересом щодо одержання майнової компенсації за завдану потерпілій особі моральну шкоду і публічним інтересом з утвердження морально-правових ідеалів справедливості, розумності й добросовісності; 2) впливу перелічених чинників на реалізацію компенсаційної та запобіжної функцій відшкодування моральної шкоди як заходу цивільно-правової відповідальності.

Водночас аналіз чинного законодавства і практики застосування механізму цивільно-правової відповідальності, на жаль, далеко не завжди засвідчує прагнення українського законодавця і судів керуватися принципами розумності, правової визначеності та забезпечувати доступність і ефективність засобів юридичного захисту. Тут досить згадати про відсутність будь-якої впорядкованості судової практики в частині присудження певних сум компенсацій за моральну шкоду, завдану схожими за характером правопорушеннями; нездатність або небажання судів наповнювати конкретним змістом законодавчо визначені критерії розміру відшкодування моральної шкоди; ігнорування судами очевидності заподіяння такого роду немайнових втрат при порушенні низки цивільних прав або за подібних фактичних обставин; відсутність логічного взаємозв'язку між певним баченням органами судової влади суті, змісту і форм втілення моральної шкоди та вимогами до доказової діяльності, спрямованої на встановлення наявності умов, необхідних для стягнення відповідної компенсації; безпідставне ухилення судів від застосування передбаченої ст. 625 ЦК України відповідальності за порушення грошового зо-

бов'язання у випадках прострочення виконання судових рішень у справах про відшкодування шкоди (на нашу думку, вкрай нерозумно відмовляти потерпілому в можливості скористатися тим чи іншим способом захисту цивільних прав та інтересів, придатним для задоволення суспільно значимої потреби зазначеної особи); необґрунтоване обмеження сфери застосування цивільно-правової відповідальності у формі відшкодування моральної шкоди у відносинах, у яких одна із сторін є надзвичайно вразливою порівняно з іншою, котра посідає домінуюче становище (тут слід згадати тривале заперечення судами і законодавцем необхідності закріплення за всіма без винятку споживачами права на застосування вищезгаданого способу захисту цивільних прав та інтересів, а також фактичне позбавлення аналогічної можливості юридичних осіб приватного права у випадках завдання їм відмінних від приниження ділової репутації немайнових втрат, зумовлених порушенням публічно-правових відносин за їх участі з боку суб'єктів публічної адміністрації), тощо.

Примітно також, що в юридичній літературі не тільки залишається малодослідженим питання понятійного розмежування, функціонального співвідношення і способів взаємодії засад справедливості, розумності та добросовісності, а й набуває поширення підхід, у межах якого або відбувається фактичне отождивлення добросовісності й розумності, або остання зводиться до правомірності, значною мірою втрачаючи власне змістове наповнення і регулювальне значення. Проте змішування понять, що позначають згадані принципи (засади) правового регулювання, а так само однойменні правові засоби безпосередньої дії або наслідки їх застосування (юридичну кваліфікацію певних дій або обставин зокрема) не сприяє ані правовій визначеності, ані дієвості правозастосування. Не можна залишити поза увагою і те, що попри законодавче закріплення розумності як одного з критеріїв визначення розміру відшкодування моральної шкоди, судовою практикою досі не спромоглася сформулювати свого бачення змісту зазначеного критерію, що є очевидним нехтуванням вимогами правової певності.

Отже, спробуємо визначитися з питанням щодо змістовно-функціональної окремішності засади розумності в кон-

тексті її взаємодії з деякими суміжними категоріями. Скажімо, О. О. Отраднава вважає, що «критерій розумності є необхідним для визначення правомірності або неправомірності поведінки особи. У випадках, якщо немає чітко прописаних в законодавстві обов'язків діяти або утриматися від дій, правомірність поведінки особи має засновуватися на понятті розумності — діях в даній конкретній ситуації нормальної середньої людини. Більш конкретне вираження реалізація даного принципу знаходить при визначенні меж необхідної оборони, а також при визначенні крайньої необхідності» [3]. З чимось у такому підході можна погодитися, а з чимось — ні, у тому числі зважаючи на наступне посилання вченої на таку тезу російського науковця В. І. Смелянова (цитуються у перекладі О. О. Отраднової): «Межі необхідної оборони — це не що інше, ніж розумні межі: той, хто обороняється, повинен справедливо враховувати інтереси того, хто здійснює напад» [4]. «Те саме можна сказати і про засоби усунення небезпеки у випадках крайньої необхідності, — продовжує О. О. Отраднава. — Вони також мають бути розумними» [5].

Втім, на нашу думку, категорія «правомірність» має у праві цілком визначений зміст — зокрема, правомірною визнається поведінка, яка відповідає приписам правових норм [6]. У найбільш загальному плані суть правомірності відображена у ст. 19 Конституції України, згідно з якою «правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України» [7]. Відповідно, дії особи можуть бути вочевидь нерозумними, недостатніми або, навпаки, надмірними з точки зору суспільної моралі чи поширених узвичаєнь, стосуватися її власних або чужих законних інтересів, проте вчинення таких дій не буде вважатися протиправним актом у разі якщо при цьому не відбулося порушення юридичного обов'язку діяти саме у певний спосіб, зокрема — розумно.

Характерно, що такий обов'язок прямо покладається на учасників цивільних

відносин тільки у кількох нормах цивільного законодавства. Наприклад, згідно з абзацом 1 ч. 3 ст. 92 ЦК України орган або особа, яка відповідно до установчих документів юридичної особи чи закону виступає від її імені, зобов'язана діяти в інтересах юридичної особи добросовісно і розумно та не перевищувати своїх повноважень. Саме тому нерозумність дій чи бездіяльності відповідних органів і осіб кваліфікуватиметься як протиправність їх поведінки, а згаданий обов'язок щодо представництва юридичної особи забезпечується санкцією у вигляді відшкодування завданих їй збитків (ч. 4 ст. 92 ЦК України).

Натомість відповідно до ч. 2 ст. 749 ЦК України, якщо обов'язки набувача за договором довічного утримання (догляду) не були конкретно визначені або у разі виникнення потреби забезпечити відчужувача іншими видами матеріального забезпечення та догляду, спір має вирішуватися відповідно до засад справедливості та розумності. У цій ситуації більшою мірою йдеться не про обов'язок набувача діяти розумно, а про спосіб усунення правової невизначеності, що виникла внаслідок прогалини у договірному регулюванні відносин сторін. Своєю чергою, порушення встановленого за допомогою критеріїв справедливості й розумності обов'язку набувача буде, безперечно, протиправним актом.

Подібним чином у переважній більшості інших випадків вжиття законодавцем різноманітних похідних від терміну «розумність» ці похідні використовуються лише з метою конкретизації умов виконання зобов'язання, набуття права та здійснення обов'язку — саме у такому розрізі у ЦК України вживаються терміни на кшталт «розумна плата», «розумна ціна», «розумні витрати», «розумні строки», «розумний час». Тож протиправним вчинком вважатиметься саме порушення зазначених умов, а не нерозумність дій зобов'язаної особи. Водночас як протиправні незалежно від конкретики певної правової ситуації розглядаються будь-які чи то нерозумні, чи то розумні дії, якими без належного уповноваження порушується суб'єктивне цивільне право іншої особи або, навіть незалежно від наявності факту порушення прав конкретного кредитора, не виконується припис об'єктивного права, норма законодавства.

Отже, поведінка учасника цивільних відносин може бути з погляду оточуючих цілком неадекватною, ексцентричною, епатажною, навіть шкідливою для інтересів інших осіб, але при цьому залишатися правомірною (наприклад, такою, що є допустимою формою здійснення свободи вираження поглядів, права власності тощо) або, принаймні, юридично незначущою. З іншого боку, не варто відкидати (українська правова дійсність дає тому чимало прикладів) можливість прийняття абсолютно нерозумного з точки зору покладання на суб'єктів права невинуватених обтяжень, але здійсненого закону, невиконання якого буде кваліфікуватися не інакше як протиправне діяння, тобто правопорушення.

Наведені міркування засвідчують неприпустимість змішування змістовно відокремлених одне від одного і водночас функціонально взаємопов'язаних у прямо закріплених у законодавстві випадках категорій «розумність» і «правомірність». Адже перша з них має використовуватися на позначення раціонального очікуваного, об'єктивно необхідного і достатнього для досягнення мети, доцільного за даних обставин, тоді як друга — покликана засвідчувати результат юридичної кваліфікації поведінки особи з точки зору відповідності вчинених дій, бездіяльності та їх наслідків приписам об'єктивного права. Тож особа може ставити за мету задоволення незаконного інтересу, вживаючи для реалізації свого протиправного наміру надзвичайно раціональні, вивірені, і в цьому сенсі розумні, заходи для вчинення правопорушення, а може, повсякчас вдаючись до начебто нерозумних вчинків, залишатися у межах здійснення належного їй суб'єктивного права. Більше того, внаслідок її зовні нерозумних дій дехто з оточуючих, не виключено, зазнаватиме негативних емоцій, які за формою свого втілення кваліфікуватимуться як моральна шкода, але ці немайнові втрати не підлягатимуть відшкодуванню з огляду на правомірність дій «нерозумного» суб'єкта — звісно, якщо останній не керувався злим умислом, прагнучи під прикриттям здійснення належного йому суб'єктивного права завдати шкоди іншій особі.

Не тотожна розумність також і законодавчо закріпленим межам здійснення необхідної оборони або крайньої необхід-

ності, оскільки зазначення, які регламентують виникнення зазначених правових станів, цілком конкретно визначають умови реалізації права на позадоговірний самозахист, і чи є розумними ці вимоги, чи ні, не впливає на правові наслідки порушення відповідних норм права. При цьому законодавець, формулюючи свої настанови щодо необхідної оборони або крайньої необхідності, так само як і будь-які інші приписи, звичайно, був зобов'язаний виходити з міркувань справедливості, розумності й добросовісності. Але відсутність у ст. 1171 ЦК України будь-якого натяку на певну розмірність завданої у стані крайньої необхідності та фактично відвернутої шкоди (адже лише менші втрати варті того, щоб запобігти більшим, а не навпаки) змушує сумніватися в адекватності правового регулювання цього різновиду позадоговірних охоронних відносин.

Окремою проблемою, що впливає з імовірністю перевищення меж необхідної оборони та завдання діями з відвернення шкоди, яка загрожувала іншій особі, нерозмірної шкоди потерпілому, є питання про відшкодування пов'язаної з такими діями моральної шкоди. Вирішити його також можна лише спираючись на засаду розумності, яка здатна сприяти об'єктивному встановленню внеску кожної із сторін у виникнення певної форми негативних немайнових наслідків на боці потерпілої особи. Тому при перевищенні меж необхідної оборони розмір відшкодування моральної шкоди має визначатися з урахуванням: протиправності поведінки та ступеня вини (за її наявності) нападника; міри перевищення особою, що здійснювала самозахист, меж правомірного захисту; ступеня вини цієї особи; суспільної значимості благ, які захищалися і яким було завдано шкоди. Що ж стосується непропорційності заходів, вжитих з метою запобігання виникненню майнових або немайнових втрат у іншої особи, то відшкодування завданої такими діями потерпілому моральної шкоди розумно було б визначати з огляду на: ступінь виявленої заподіювачем шкоди непропорційності вжитих заходів; ступінь вини зазначеної особи; суспільну цінність об'єкта правової охорони, якому було завдано шкоди.

Тепер звернемося до твердження В. І. Ємельянова, згідно з яким розумність меж необхідної оборони пов'язу-

ється зі справедливим урахуванням особою, яка обороняється, інтересів нападника. На нашу думку, такий погляд не є методологічно бездоганим. Насамперед тому, що в цьому випадку сама законодавча регламентація умов виникнення і здійснення необхідної оборони належним чином відображає справедливий баланс інтересів сторін. Крім того, розумність вочевидь має поставати тут як засіб досягнення справедливості, а не її критерій. З огляду на це не розумність, а справедливий баланс прав та інтересів сторін, який визначає допустиму міру завдання шкоди нападнику, зумовлює встановлення тих чи інших меж необхідної оборони, натомість розумність з боку того, хто обороняється, передбачає об'єктивну оцінку обставин справи, характеру нападу і оборони та вчинення відповідних дій у заданих законодавцем справедливих межах. Аналогічно й особа, яка діє у стані крайньої необхідності, має дійти висновку про допустимість (справедливість) завдання шкоди на підставі розумно визначеного співвідношення завданих потерпілому і відвернутих втрат.

Водночас поза відносинами, що передбачають можливість правомірного завдання шкоди іншій особі або ймовірність протиправного порушення чужих суб'єктивних цивільних прав турбота про інтереси оточуючих, так само як і забезпечення розумності своєї поведінки, не є і не можуть визначатися як загальний юридичний обов'язок учасників цивільних відносин. Окремі винятки становлять спеціально передбачені законом випадки, в яких законодавець, зважаючи на істотні відмінності у можливостях сторін певних відносин, прямо зобов'язує одну із сторін турбуватися про інтереси більш вразливого суб'єкта чи про підтримання справедливого балансу інтересів сторін, або встановлює санкції щодо особи, яка зловживає своїм домінуючим становищем у спірних правовідносинах. У таких випадках недокладання належних зусиль для запобігання поглибленню несправедливого дисбалансу інтересів учасників спірних відносин, якщо цьому могла і повинна була запобігти сильніша сторона або той, хто правомірно завдає шкоди іншому, вказуватиме на недобросовісність такого активного, або сильнішого, суб'єкта. Адже якби він поведився добросовісно, тобто діє-

во прагнув звир'яти свої дії з обов'язковими для нього в силу закону вимогами додержання справедливості, тоді він мав би вжити розумних — необхідних і достатніх за даних обставин — заходів, спрямованих на виконання зазначеного обов'язку. Викладене підтверджує функціональну відмінність справедливості, розумності й добросовісності, а також інструментальний характер розумності щодо інших двох згаданих нами морально-правових засад.

Водночас обстоюване нами відмежування розумності від протиправності, справедливості й добросовісності дозволяє загалом погодитися з твердженням О. О. Отраднової про те, що «пряма вказівка на застосування принципу розумності міститься у ст. 23 ЦК, яка говорить про визначення розміру компенсації моральної шкоди. В даному випадку суд, приймаючи рішення про розмір компенсації, повинен виходити з того, яка грошова винагорода буде необхідною абстрактній середній людині для компенсації їй моральної шкоди в кожному конкретному випадку» [8]. На наше переконання, в наведеному положенні, на відміну від розглянутого вище (щодо зв'язку розумності й протиправності), розумність справді посідає належне їй місце об'єктивного підґрунтя оціночної діяльності суб'єкта правозастосування. Те саме можна сказати і про думку Т. М. Пушкіної, котра в схожому контексті зазначає: «Поняття розумності нерозривно пов'язане з поняттям «розум», котрий є здатністю людини до осмислення і розуміння, що свідчить про необхідність адекватного сприйняття суддею всіх складових поведінки суб'єктів правовідносин, пов'язаних з вимогою компенсації моральної шкоди» [9]. Хіба що тут слід додати необхідність адекватної оцінки не лише поведінки сторін, а й усіх обставин справи у їх сукупності, включно з вимогами позивача. Саме в контексті обґрунтованості останніх розумність виконує спеціально закріплену в законі функцію критерію розміру відшкодування моральної шкоди. Не слід випускати з виду і загального обов'язку суду керуватися міркуваннями розумності при тлумаченні та застосуванні норм законодавства, зокрема враховувати призначення, регульовальні можливості і порядок застосування обраного позива-

чем способу захисту цивільних прав або іншого правового засобу.

Важливим є й відмежування від розумності такої спорідненої щодо неї морально-правової засади, як добросовісність. Зробити це, до слова, у певному розумінні навіть важче, ніж відокремити одне від одного розумність і протиправність, оскільки оцінка обставин справи з погляду розумності становить об'єктивне пізнавальне підґрунтя для аналізу відповідності суб'єктивної сторони поведінки учасників цивільних відносин вимогам добросовісності, тоді як розумність і правомірність (або протиправність) є більш різноплановими, змістовно не інтегрованими явищами.

І тут зовсім не складно уявити життєві ситуації, в яких поведінка, якою було завдано шкоди, вважатиметься протиправною, нерозумною, але добросовісною, або хоча і протиправною, однак водночас як розумною, так і добросовісною, і при цьому в обох випадках завдавач шкоди звільнятиметься від відповідальності з огляду на його невинуватість. Наприклад, особа може заподіяти шкоду потерпілому, помилково вважаючи, що здійснює правомірний самозахист. Зрозуміло, що перевищення меж необхідної оборони або завдання шкоди через помилку в оцінці обставин справи як таких, що дають право на використання певного засобу з метою самозахисту, мають кваліфікуватися як протиправне діяння. Втім, якщо йдеться саме про добросовісну помилку, а вжиті для здійснення помилкового самозахисту заходи були адекватними характеру уявного посягання, тоді розумність зазначених заходів і добросовісність правопорушника виключатимуть його відповідальність. Аналогічні правові наслідки спричинить вжиття заходів, нерозумних з огляду на їх явну надмірність, якщо через сильне душевне хвилювання, викликане суспільно небезпечним посяганням, особа не мала можливості правильно оцінити відповідність заподіяної нею шкоди небезпечності посягання чи обставинці захисту.

Викладені міркування змушують критично поставитися до позицій науковців, які у своїх дослідженнях не враховують функціональну відмінність не тільки правомірності та розумності, а й розумності та добросовісності. Так, О. В. Мазур вважає, що «вимога добросовісності

у російському праві передбачає оцінку (1) суб'єктивного ставлення особи з точки зору її фактичної чесності, обґрунтованого переконання у правомірності власних дій (суб'єктивна добросовісність) та (2) об'єктивної відповідності дій суб'єкта розумним очікуванням певних третіх осіб, для захисту яких, виходячи з вимог закону або суті зобов'язання, і встановлена вимога добросовісності (об'єктивна добросовісність). Однією з умов визнання особи добросовісною буде об'єктивна відповідність її поведінки розумним очікуванням третіх осіб, або, іншими словами, розумність її поведінки, що і дозволяє розглядати розумність та об'єктивну добросовісність як синонімічні поняття» [10]. Однак, по-перше, наведеним твердженням науковець сама заперечує інше своє спостереження: «Наш погляд, аналіз положень п. 3 ст. 10 ЦК РФ, де йдеться про розумність дій і добросовісність учасників цивільних правовідносин, дозволяє висувати, що вимога добросовісності має розглядатися саме як характеристика поведінкових установок суб'єкта, тоді як вимога розумності буде відноситися до оцінки його дій» [11]. По-друге, висновок О. В. Мазур щодо ототожнення розумності та об'єктивної добросовісності є очевидним наслідком використання поширеного в науці, але непридатного для вирішення конкретних завдань, пов'язаних з правовим регулюванням суспільних відносин, методологічного інструментарію, який зводиться до виділення водночас так званих суб'єктивної і об'єктивної добросовісності на основі алогічного протиставлення об'єктивного і суб'єктивного критеріїв оцінки суб'єктивної сторони поведінки особи, внаслідок чого створюється хибне враження про можливість паралельного існування двох юридично значимих характеристик інтелектуально-вольового аспекту певних дій.

Чи не логічнішим буде визнати, що вищезгадана «об'єктивна добросовісність» насправді є лише однією з найбільш поширених форм втілення стандарту розумних очікувань, який застосовується з метою визначення наявності суб'єктивної умови застосування того чи іншого способу захисту цивільних прав та інтересів? Врешті-решт, здавна обговорювана в науковій літературі проблема вибору одного з трьох стандартів вини —

об'єктивного, суб'єктивного та об'єктивно-суб'єктивного — не тлумачиться як підстава для виокремлення так само трьох різновидів цивільно-правової вини — вина ж бо у особи, яка вчинила правопорушення, завжди одна.

Крім того, виділення об'єктивної і суб'єктивної добросовісності на основі відмежування об'єктивного стандарту розумних очікувань (об'єктивна добросовісність як вияв розумності) і підсумкового результату юридичної кваліфікації поведінки особи (суб'єктивна добросовісність як вияв добросовісності у власному розумінні) передбачає суто односторонній вплив розумності на добросовісність, що навряд чи є правильним. Адже метою тут є встановлення рівня відповідності поведінки особи вимогам добросовісності, тому саме її зміст має бути визначальним для формування того чи іншого стандарту поведінки. У той же час вибір конкретної поведінкової моделі — основаної на використанні об'єктивного, суб'єктивного чи об'єктивно-суб'єктивного мірила — є питанням, що стосується балансу інтересів учасників цивільних відносин, а тому має розглядатися в аспекті справедливості правового регулювання.

Також, на наш погляд, при розгляді питання про правове значення добросовісності слід виходити з того, що як функціонально визначені правові засоби, застосування яких спричинює визначення або коригування правового становища суб'єктів права, у механізмі правового регулювання добросовісність або недобросовісність, а так само їх втілення у механізмі цивільно-правової відповідальності — вина і невинуватість, постають виключно у вигляді юридичної оцінки суб'єктивної сторони поведінки особи, тоді як уявлення про жодні — нехай і гранично розумні — очікування її кредиторів нічого не говорять про те, чи було можливим для будь-кого, опинися він на боці боржника, виконати за даних обставин покладений на нього обов'язок. Тим паче розглянуті міркування не стосуються сутнісної сторони добросовісності — встановлення ступеня турботливості й обачливості, які повинна була виявити зобов'язана особа, а також належності усвідомлення і передбачення нею певних обставин і перебігу подій. Нарешті, не можна забувати про цільовий характер імперативу добросовісності

щодо розумності — адже саме уявлення про належні в конкретній ситуації турботливість і обачливість визначають очікувані від добросовісної особи усвідомлення і передбачення, які, своєю чергою, орієнтують на вчинення дій, необхідних і достатніх (а отже, відповідних засаді розумності) для додержання вимоги добросовісності та запобігання порушенню прав інших осіб.

Так само до змішування розумності й добросовісності веде теза М. Ф. Лук'яненко про те, що «критерій розумності дій є найбільш близьким до поняття необхідної турботливості. Розумними слід вважати дії, які вчинила б нормальна (середня) людина у конкретній ситуації, враховуючи стандартні, що об'єктивно склалися, вимоги, з обачливістю й старанням, що вимагаються за даних обставин; прийняття рішення після оцінки ризику й вигоди різних варіантів, з урахуванням інтересів обох сторін — як суб'єкта, що діє, так і того, в чиїх інтересах встановлена вимога розумності. Припис діяти розумно забороняє вчинення дій, якими завдається шкода або створюється загроза її спричинення» [12]. Напевно, зазначена вчена не враховує того, що оцінка суб'єктивної сторони (яка виявилася в належній турботливості) поведінки особи характеризує вчинені дії або бездіяльність винятково у розрізі додержання засади добросовісності. А останнє речення з наведеної цитати: а) зайвий раз засвідчує важливість розв'язання вже розглянутої нами наукової проблеми, що полягає у необхідності розмежування протиправності й розумності; б) виглядає надзвичайно сумнівним з погляду формальної допустимості, а подекуди навіть існування моральної обов'язковості (при самозахисті) діяти у вочевидь шкідливий для третьої особи спосіб.

Питання щодо вияву самостійного змісту правомірності, розумності й добросовісності особливо актуалізується у механізмі правового регулювання відносин з відшкодування моральної шкоди, де всі три означені категорії втілюються у однойменних їм правових засобах, які на етапі правозастосування виконують абсолютно визначені та, зрозуміло, відмінні одне від одного, завдання: 1) правомірність і добросовісність характеризують, відповідно, об'єктивну і суб'єктивну сторони поведінки сторін; 2) доб-

росовісність, будучи функціонально трансформованою у принципі вини, постає як: а) природний критерій визначення розміру належної потерпілому компенсації за завдані йому немайнові втрати; б) чинник, урахування якого спричинює зменшення розміру відповідальності зобов'язаної особи або (за наявності умислу потерпілого) звільнення її від обов'язку відшкодувати заподіяну моральну шкоду у випадку коли потерпіла особа власними діями чи бездіяльністю сприяла завданню шкоди чи збільшенню її обсягу; 3) розумність як функціонально визначений правовий засіб (а не як загальна правова засада) виявляє свій регулювальний потенціал винятково в контексті визначення розміру справедливої компенсації.

Саме в означеному сенсі розумність, якщо розглядати її як самостійну щодо справедливості й добросовісності морально-правову засаду, реалізується у формі підкреслено об'єктивного чинника правового впливу, орієнтованого на досягнення правової визначеності й ефективності правового регулювання в аналізованій сфері суспільних відносин. При цьому правова визначеність має втілюватися тут передусім у сталій судовій практиці, що не допускати істотних розбіжностей у розмірах компенсацій, які стягуються за однакові за характером правопорушення, вчинені за схожих фактичних обставин. Натомість ефективність правового регулювання відносин з відшкодування моральної шкоди означає насамперед визначення розмірів відповідної компенсації, необхідних і достатніх для запобігання вчиненню нових правопорушень та утвердження впевненості потерпілих осіб та інших суб'єктів цивільного права у можливості відновлення справедливості та дієвого захисту людської гідності.

Зазначене спрямування дії розумності пояснює функціонально-структурний аналіз її співвідношення із засадами справедливості й добросовісності на тлі правового регулювання відносин з відшкодування моральної шкоди. По-перше, розумність тут як критерій розміру відповідальності боржника, на відміну від принципу добросовісності, націленого на встановлення вини або невинувато-

сті правопорушника, не застосовується безпосередньо для юридичної кваліфікації його поведінки.

По-друге, виконуючи, як і добросовісність та всі складові принципу верховенства права, загальну місію забезпечення торжества справедливості, розумність, попри це, не підмінює справедливості, а отже, в порушеному розрізі визначення обсягу компенсації за завдану моральну шкоду не тотожна підтриманню належного балансу інтересів сторін. Тому критерій розумності покладеної на боржника відповідальності стосується не стільки визначення потреби потерпілого у одержанні певної компенсаційної суми та можливості боржника надати її, скільки впорядкування підходів до вирішення питання щодо розміру такої компенсації. Зважаючи на зазначене розумність постає як ознака досяжної сталості, домірності, розмірів відшкодування моральної шкоди, завданої одноплановими посяганнями на однотипні особисті немайнові блага за подібних обставин.

По-третє, функціонально-змістовна визначеність справедливості, розумності й добросовісності як правових засобів безпосередньої дії жодним чином не вичерпує сферу дії однойменних морально-правових засад у механізмі правового регулювання відносин з відшкодування моральної шкоди, оскільки їх вплив як загальних імперативів — настанов, якими мають керуватися законодавець, суб'єкти правозастосування і учасники цивільних відносин, — не зводиться до самого лишень визначення правового становища суб'єктів цивільного права в частині змісту і обсягу їх суб'єктивних цивільних прав вимагати і обов'язків надати матеріальну компенсацію за завдані немайнові втрати.

Вищевикладене дає підстави для загального висновку щодо змістовно-функціональної самостійності засади розумності як однієї з основних складових правового регулювання відносин з відшкодування моральної шкоди та неприпустимості змішування розумності з суміжними правовими категоріями — такими, наприклад, як справедливості, добросовісності, правомірності.

ПРИМІТКИ

1. Кудрявцев В. Н. Эффективность правовых норм / В. Н. Кудрявцев, В. И. Никитинский, И. С. Самощенко, В. В. Глазырин. — М. : Юрид. лит., 1980. — С. 4, 6.
2. Пашков А. С. Эффективность правового регулирования и методы ее выявления / А. С. Пашков, Д. М. Чечот // Советское государство и право. — 1965. — № 8. — С. 3—11.
3. Отрадна О. О. Принципи справедливості, добросовісності, розумності у цивільно-правових зобов'язаннях із заподіяння недоговірної шкоди / Отрадна О. О. // Механізми охорони та захисту майнових прав в Україні та ЄС : зб. матер. круглого столу : провед. в рамках наук.-практ. конф. «Загальні тенденції та особливості реалізації, охорони і захисту приватних прав в Україні та світі» / Акад. прав наук України, НДІ приват. права і підприємництва ; редкол. : О. Д. Крупчан (гол. редкол.) [та ін.]. — К. : НДІ приват. права і підприємництва АПрН України, 2008. — С. 62—69.
4. Емельянов В. И. Разумность, добросовестность, незлоупотребление гражданскими правами / В. И. Емельянов. — М. : Лекс-Книга, 2002. — С. 128.
5. Отрадна О. О. Зазнач. праця.
6. Батанов О. В. Правомірна поведінка / О. В. Батанов, О. Д. Тихомиров // Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.) [та ін.]. — К. : Укр. енцикл., 2003. — Т. 5. — С. 46.
7. Конституція України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : Інформаційно-правова система «Законодавство».
8. Отрадна О. О. Зазнач. праця.
9. Пушкина Т. Н. Критерии определения размера компенсации морального вреда как основная проблема гражданско-правового института морального вреда / Т. Н. Пушкина // Вестник Удмуртского ун-та. Экономика и право. — 2013. — Вып. 1. — С. 170—175.
10. Мазур О. В. Требование разумности в соотношении с требованием добросовестности в гражданском праве : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / О. В. Мазур ; Санкт-Петербургский государственный университет экономики и финансов. — СПб., 2012. — 22 с.
11. Там само.
12. Лукьяненко М. Ф. Оценочные понятия гражданского права: теоретико-правовой анализ и практика применения : автореф. дис. на соискание учен. степени докт. юрид. наук. : спец. 12.00.03 / М. Ф. Лукьяненко ; Российская академия государственной службы при Президенте РФ. — М., 2010. — 54 с.

Примак Владимир. Содержательная определенность начала разумности в правовом регулировании отношений по возмещению морального вреда.

В статье рассматривается содержание и формы проявления начала разумности в механизме возмещения морального вреда. Автор аргументирует необходимость разграничения справедливости, разумности и добросовестности как принципов гражданского права и функционально определенных правовых средств. Доказывается недопустимость отождествления разумности с правомерностью поведения лица.

Ключевые слова: справедливость, разумность, добросовестность, правомерность, возмещение морального вреда.

Prymak Volodymyr. Content determination of reasonableness as principle in the legal regulation of relations with compensation for moral damages.

This paper deals with the content and form of expression of the principle of reasonableness in the mechanism of compensation for moral damage. The author argues the need for differentiation of justice, reasonableness and good faith as principles of civil law and functionally defined legal means. Proved inadmissibility of identifying reasonableness with legality of person conduct.

Key words: justice, reasonableness, good faith, legality, compensation for moral damages.